

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ - ایران اسلامی

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جزیره خارگ

در عصر نفت از سال ۱۳۴۷ تا ۱۳۶۷ ه.ش

به کوشش

زینب ناصری لیراوی

استاد راهنما

آقای دکتر عبدالرسول خیراندیش

آبان ماه ۱۳۹۱

به نام خدا

اظهارنامه

اینجانب زینب ناصری لیراوی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی با شماره دانشجویی ۸۹۰۱۱۶ از دانشکده ادبیات و علوم انسانی اظهار می‌نمایم که تمامی مطالب مندرج در پایان نامه اینجانب حاصل تلاش و زحمات خویش بوده و هیچ‌گونه کپی برداری به عمل نیامده است. همچنین اظهار می‌نمایم که موضوع پایان نامه اینجانب تکراری نمی‌باشد و متعهد می‌شوم که بدون کسب اجازه از دانشگاه شیراز مواد پژوهشی خویش را در اختیار غیر قرار نخواهم داد.

نام و نام خانوادگی: زینب ناصری لیراوی

تاریخ و امضاء: ۱۳۹۲/۳/۲۰

به نام خدا

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جزیره خارگ
در عصر نفت از ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۷

به کوشش
زینب ناصری لبراوی

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز به عنوان بخشی
از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی
تاریخ - ایران اسلامی

از دانشگاه شیراز
شیراز
جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی کمیته‌ی پایان نامه با درجه‌ی: عالی

دکتر عبدالرسول خیراندیش دانشیار بخش تاریخ (رئیس کمیته).....

دکتر حمید حاجیان پور، استادیار بخش تاریخ.....

دکتر مصطفی ندیم، استادیار بخش تاریخ.....

آبان ۱۳۹۱

تقدیم به

مادرم

که قام از بکارش شود هوش

ناتوان است هزاران شهردر تایش هوش

اندک.....

سپاسگزاری

نخست و افزون سپاسم بر اوست که پدید آورنده هستی ست و هستی خود را از او دارم. و نیز شایسته و بایسته است که از حمایت‌ها و مهربانی‌های بی دریغ مادر و برادرم سپاسگزاری نمایم.

حال بر خود واجب می‌دانم که از همکاری و حمایت دفتر پژوهش و آموزش استانداری استان بوشهر در جهت تدوین رساله اینجانب صمیمانه تشکر نمایم. و در آخر از استاد محترم جناب آقای دکتر خیراندیش که با تحمل زیاد در این مسیر دشوار مرا یاری نمودند و همواره اینجانب را از راهنمایی‌های مفیدشان بهره‌مند نمودند و همچنین از آقای دکتر حاجیان و آقای دکتر ندیم به دلیل مشاوره‌های مفیدشان سپاسگزاری نمایم و تمامی عزیزانی که در تدوین این رساله مرا یاری نمودند.

چکیده

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جزیره خارگ

در عصر نفت از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۷.ه.ش

به کوشش

زینب ناصری لیراوی

خلیج فارس به عنوان یکی از آبراه‌های مهم بین‌المللی همواره مورد توجه قدرت‌های محلی، منطقه‌ای و جهانی بوده است. و به همین جهت در طول تاریخ، در مجاورت این دریای پهناور سکونتگاه‌های تجاری و نظامی مهمی از جمله جزیره خارگ شکل گرفته است. خارگ به عنوان یکی از جزائر مهم شمالی خلیج فارس، تاریخی پرفراز و نشیب دارد. این تاریخ چند هزارساله اکنون به دوره صنعت نفت رسیده است. بنابراین می‌توان تاریخ خارگ را به دو دوره سنتی و صنعتی تقسیم نمود. در یک مقطع زمانی از دوره زندیه تا قاجاریه خارگ به عنوان یک جزیره با مزایای مهم اقتصادی و نظامی پدیدار می‌شود و در دوره بعد در زمان سلطنت پهلوی دوم، با کشف نفت در منطقه فلات قاره خلیج فارس، به عنوان یک قطب صنعتی در خلیج فارس با ابعاد محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی از نظر انرژی و دریانوردی و اقتصاد مبدل گردید. با ورود صنعت جدید تحولات شگرفی در روند زندگی مردمان خارگ ایجاد شد. که سه بُعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در بر می‌گیرد. در این رساله سعی بر آن است که با نگاهی به گذشته و تاریخ جزیره خارگ، روند صنعتی شدن این جزیره بررسی شود و در ادامه، نقش این جزیره طی حمله کشور عراق بر ضد دولت ایران در منطقه خلیج فارس مورد بازبینی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: خارگ، نفت، خلیج فارس، جنگ تحمیلی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه

- ۱-۱ طرح تحقیق ۲
- ۱-۲ اهمیت و ضرورت تحقیق ۳
- ۱-۳ هدف تحقیق ۳
- ۱-۴ نقد و بررسی منابع ۴
- ۱-۵ روش تحقیق ۵
- ۱-۶ سؤالات تحقیق ۶
- ۱-۷ فرضیه تحقیق ۶
- ۱-۸ تعاریف مفهومی ۷

فصل دوم: جغرافیای تاریخی جزیره خارگ

- ۱-۲ موقعیت جغرافیایی ۹
- ۲-۲ وسعت و ناهمواریها ۱۵
- ۲-۳ آب و هوای خارک ۱۸

- ۲-۴ آب آشامیدنی..... ۱۹
- ۲-۵ حیات جانوری در جزیره ۲۰
- ۲-۶ ساکنان جزیره خارک..... ۲۱
- ۲-۷ مذهب مردم خارک..... ۲۳
- ۲-۸ وضعیت معیشت مردمان جزیره خارگ..... ۲۴
- ۲-۸-۱ تجارت و دریانوردی..... ۲۴
- ۲-۸-۲ صید مروارید..... ۲۸
- ۲-۸-۳ کشاورزی..... ۳۲
- ۲-۹ وجه تسمیه خارک..... ۳۴

فصل سوم: تاریخچه نفت در ایران؛ از ابتدا تا قرارداد کنسرسیوم

- ۳-۱ پیشینه تاریخی نفت در ایران..... ۳۷
- ۳-۱-۱ ارجان..... ۴۰
- ۳-۱-۲ موقعیت کنونی ارجان..... ۴۲
- ۳-۱-۳ آسک..... ۴۳
- ۳-۱-۳-۲ موقعیت کنونی آسک..... ۴۵
- ۳-۱-۳ بابل..... ۴۵
- ۳-۱-۴ باکو..... ۴۷
- ۳-۱-۵ تفلیس..... ۵۱
- ۳-۱-۶ بندر سینیز..... ۵۲
- ۳-۱-۶-۱ موقعیت کنونی سینیز..... ۵۴
- ۳-۱-۷ شوشتر..... ۵۴

۵۷ ۳-۱-۸ دالکی
۵۸ ۳-۱-۹ هیت
۵۹ ۳-۲-۲ امتیاز داری و فرآیند شکل گیری یک مشکل
۶۱ ۳-۲-۱ شروع اکتشافات
۶۳ ۳-۲-۲ تأسیس شرکت نفت ایران و انگلیس
۶۵ ۳-۲-۳ رضاشاه و لغو امتیاز داری
۶۸ ۳-۲-۴ دولت پهلوی و انعقاد قرارداد ۱۹۳۳
۷۰ ۳-۲-۵ تجدید نظر در قرارداد ۱۹۳۳
۷۳ ۳-۲-۶ رسیدگی به پرونده نفت در مجلس شانزدهم
۷۵ ۳-۲-۷ کمیسیون مخصوص نفت و قرارداد الحاقی
۷۹ ۳-۲-۸ مجلس سنا و ملی شدن نفت
۸۱ ۳-۲-۹ قرارداد کنسرسیوم

فصل چهارم سواحل مشرف بر جزیره خارگ

۸۵ ۴-۱ بندر ماهشهر
۸۵ ۴-۱-۱ موقعیت جغرافیایی
۸۶ ۴-۱-۲ بندر ماهشهر و صنعت نفت
۸۸ ۴-۲ هندیدجان
۸۸ ۴-۲-۱ پیشینه تاریخی
۹۰ ۴-۲-۲ وجه تسمیه بندر هندیدجان
۹۰ ۴-۲-۳ اقتصاد مردمان هندیدجان
۹۱ ۴-۳ بندر امام حسن [سینیز]

- ۹۳.....۱-۳-۴ موقعیت تجاری
- ۹۵.....۲-۳-۴ صادرات سینیز
- ۹۶.....۳-۳-۴ افول و نابودی بندر سینیز
- ۹۶.....۴-۳-۴ شرکت نفت فلات قاره
- ۹۷.....۴-۴ بندرگناوه
- ۹۷.....۱-۴-۴ جغرافیای تاریخی
- ۹۹.....۲-۴-۴ وجه تسمیه بندر گناوه
- ۱۰۰.....۳-۴-۴ اقتصاد بندر گناوه
- ۱۰۰.....۱-۳-۴-۴ تجارت
- ۱۰۱.....۲-۳-۴-۴ صادرات کتان
- ۱۰۲.....۵-۴ بندر ریگ
- ۱۰۳.....۱-۵-۴ آل زهاب در بندر ریگ
- ۱۰۳.....۲-۵-۴ حضور هلندی ها در محدوده تحت امر امرای بندر ریگ
- ۱۰۷.....۳-۵-۴ خاندان حیات داوود در بندر ریگ
- ۱۰۸.....۴-۵-۴ فتح الله خان حیات داوود : ضابط خارگ
- ۱۰۹.....۶-۴ بوشهر
- ۱۱۱.....۱-۶-۴ بوشهر: به عنوان قطب تجاری
- ۱۱۵.....۲-۶-۴ بوشهر در عصر قاجاریه

فصل پنجم: صادرات نفت از جزیره خارگ

- ۱۱۸.....۱-۵ ورود صنعت نفت به خارگ
- ۱۲۱.....۲-۵ ایجاد تأسیسات مدرن صنعتی در خارک

- ۳-۵ میادین نفتی کشف شده در خارک ۱۲۲
- ۱-۳-۵ میدان نفتی داریوش ۱۲۲
- ۲-۳-۵ میدان نفتی سروش ۱۲۳
- ۳-۳-۵ میدان فروزان ۱۲۳
- ۴-۳-۵ میدان نفتی اردشیر(ابوذر) ۱۲۴
- ۴-۵ مجتمع پتروشیمی خارک ۱۲۴
- ۵-۵ میادین نفتی مشرف بر جزیره خارگ ۱۲۶
- ۶-۵ صادرات جزیره خارک ۱۲۹
- ۷-۵ ایجاد مشکلات زیست محیطی ۱۳۰
- ۸-۵ انقلاب اسلامی و تحولات صنعت نفت ۱۳۰
- ۹-۵ قضایای کنسرسیوم و آموکو ۱۳۱

فصل ششم: ورود مؤسسات تمدنی و صنعتی جدید

- ۱-۶ تأسیسات دولتی جدید ۱۳۵
- ۱-۱-۶ بخشداری ۱۳۵
- ۲-۱-۶ بانک ۱۳۵
- ۳-۱-۶ ژاندارمری(نیروی انتظامی) ۱۳۶
- ۴-۱-۶ گمرک ۱۳۷
- ۵-۱-۶ پست و تلگراف ۱۳۸
- ۶-۱-۶ اداره قرنطینه ۱۳۸
- ۷-۱-۶ آب و برق ۱۳۸
- ۲-۶ تحول در وسایل مصرفی مردم خارک ۱۳۹

- ۱۴۰..... ۳-۶ کسب و کار.....
- ۱۴۱..... ۴-۶ دوگانگی رفتار کودکان خارجی.....
- ۱۴۲..... ۵-۶ آموزش و پرورش.....
- ۱۴۲..... ۷-۶ روزنامه و مجله.....
- ۱۴۳..... ۸-۶ امکانات رفاهی شرکت نفت برای کارکنان.....
- ۱۴۴..... ۹-۶ تأثیر صنعت جدید بر پوشاک خارجیان.....
- ۱۴۵..... ۱۰-۶ امکانات ورزشی در خارک.....

فصل هفتم: خارگ در جنگ تحمیلی

- ۱۴۹..... ۱-۷ جنگ عراق علیه ایران.....
- ۱۵۰..... ۲-۷ ادامه جنگ در خلیج فارس.....
- ۱۵۱..... ۳-۷ خارگ در دوران جنگ تحمیلی.....
- ۱۵۲..... ۴-۷ پذیرش قطعنامه و پایان جنگ.....
- ۱۵۳..... ۵-۷ خارگ بعد از جنگ تحمیلی.....
- ۱۵۵..... نتیجه.....
- ۱۵۷..... ضمیمه.....

- ۱۸۰..... منابع و مأخذ.....

فصل اول

مقدمه

۱-۱ طرح تحقیق

خارگ جزیره ایست معروف در خلیج فارس که در حدود ۵۷ کیلومتری استان بوشهر و در جنوب ایران واقع شده است. این جزیره دارای ۸ کیلومتر طول و ۴ کیلومتر عرض است و آب شیرین و اندکی کشاورزی نیز دارد. شرایط جغرافیایی این جزیره به دلیل مجاورت با خلیج فارس موجب شده است در طول تاریخ از اهمیت خاصی برخوردار باشد. صید مروارید و کشتیرانی و تجارت از جمله ویژگی‌های اقتصادی این جزیره در طول تاریخ بوده است.

با ورود استعمارگران به خلیج فارس طی چند قرن گذشته خارگ از اهمیت استراتژیک بیشتری برخوردار شد. در عصر زندیه با ورود هلندیان به جزیره و در نهایت با نبرد قدرتی که بین میرمهنای ایرانی و هلندیان بر سر تصاحب جزیره خارگ رخ داد، اهمیت و نقش جزیره در مبادلات اقتصادی منطقه بیشتر نمود یافت. میرمهنای در نهایت با تصاحب خارگ، به نیروی برتر در منطقه خلیج فارس مبدل گردید، به گونه‌ای که شکست وی و به دست آوردن دوباره کنترل جزیره خارگ و همچنین آبراهه دریایی خلیج فارس به عنوان یکی از دغدغه‌های مهم کریم خان زند بود.

با شکست میرمهنای از نیروهای ایرانی، خارگ به عنوان یکی از جزائر تحت کنترل مستقیم دولت ایران در آمد. و نقش کلیدی این جزیره به گونه‌ای بود که بعدها در دوره قاجاریه، دولت انگلیس در مواقع حساس برای به زانو درآوردن نیروهای ایرانی و رسیدن به خواسته‌های خود به تصرف جزیره خارگ مبادرت می‌ورزید.

اما تحول اساسی در تاریخ خارگ با اهمیت یافتن آن از صدور نفت بوده است. این تحول از آغاز

دهه ۱۳۴۰ شمسی صورت گرفت و طی آن نفت نواحی فلات قاره پیرامون خارگ و نیز نواحی ساحل شمالی (ایران) مشرف بر خارگ با لوله به آنجا منتقل شد و اسکله‌ها و مخازن بزرگ و دیگر تأسیسات لازم در آنجا برپا گردید. شکل‌گیری چنین تحولات بزرگی در یک جزیره کوچک خیلی سریع چهره آن را تغییر داد و موجب تغییرات اساسی در اقتصاد و اجتماع آن گردید.

در مقدمه چنین تحولی کشمکش سیاسی میان خوانین محلی و دولت مرکزی برای مدت کوتاهی پدید آمد ، اما در ادامه خارگ حائز نقش درجه اولی در صادرات نفت ، اقتصاد ملی ایران و به تبع آن موقعیت منطقه‌ای (خلیج فارس) و بین‌المللی برای ایران گردید. این رساله درصدد است چگونگی و نتایج تبدیل اقتصاد خارگ از سنتی به صنعتی را در ابعاد سیاسی ، اقتصادی و اجتماعی مورد بررسی قرار دهد.

۲-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجا که این جزیره نقشی استراتژیک در حیات اقتصادی کشور و مردم منطقه دارا بوده و به عنوان بزرگترین پایانه صادراتی نفت خام شناخته شده است و از سوی دیگر تا کنون تحقیق جامعی در مورد نقش نفت در زندگی مردم منطقه و نقش این جزیره در دوران جنگ تحمیلی صورت نگرفته است، بنابراین تحقیق جامعی در این زمینه ضرورت دارد.

۳-۱ هدف تحقیق

شناسایی روند صنعتی شدن جزیره خارگ و واکنش مردم منطقه به این مهم و درگیری‌های موجود بین خان منطقه (فتح‌الله خان حیات داوود) و حکومت مرکزی وقت (دولت پهلوی)،

همچنین نقش استراتژیک این جزیره در دوران جنگ تحمیلی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱ نقد و بررسی منابع

جزیره خارگ در طول تاریخ در منطقه خلیج فارس همواره دارای موقعیت ژئوپلتیک بوده است. بنابراین از دوران قدیم در مورد موقعیت و اقتصاد معیشتی این جزیره و همچنین نقش آن در منطقه تجاری خلیج فارس در منابع دست اول و کتب قدیمی مطالبی آورده شده است. منابع دست اول مانند ابن حوقل، اصطخری، جیهانی و نویسندگان ناشناخته حدودالعالم و دیگر نویسندگان و مورخان قدیم در این زمینه تا حدودی به موشکافی مطلب پرداخته‌اند. اما نکته حائز اهمیت این است که بررسی موقعیت تاریخی و جغرافیایی خارگ در ادوار نخستین اسلامی به عنوان شروعی برای انجام رساله کافی نمی‌باشد و با تکیه محض بر این مطالب نمی‌توان به تحقیق جامع و دقیقی در مورد نقش استراتژیک و مهم این جزیره در قرون متمادی پرداخت، بنابراین سعی شده است با توجه به تحقیقات جدید و منابع روز به این مهم پرداخته شود.

در بررسی منابع جدید اثری تحت عنوان تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس نوشته محمد ابراهیم نادری کازرونی که در نیمه اول سلطنت دودمان قاجاریه گردآوری شده است تا حدودی در فهم تحولات یاری می‌نماید. ولی این اثر نیز خود کامل نمی‌باشد و فقط دوره قاجاریه را شامل می‌شود. همچنین دو سفرنامه از جنوب ایران به تصحیح سیدعلی آل داوود نیز مطالب جامعی در اختیار ما قرار نمی‌دهد.

در دوره پهلوی نیز منابعی جمع‌آوری شده‌اند و نویسندگان خود از نزدیک با فضای سنتی و صنعتی جدیدی که در خارگ ایجاد شده بود روبرو گردیده‌اند. لذا سعی شده است که در قسمت‌های پایانی رساله، از این آثار استفاده شود که البته این منابع نیز همه موارد را پوشش نمی‌دهد. آثاری از جمله:

خارگ در دوره استیلای نفت اثر خسرو خسروی که در سال ۱۳۴۲ ش. به جمع‌آوری

مطالب خود پرداخته است و از همکاری شرکت نفت نیز در این زمینه برخوردار بوده است که این خود از مزایای مثبت در روند تسریع گردآوری مطالب می‌باشد. و همچنین اثری با نام جزیره خارگ توسط پروفسور گیرشمن در سال ۱۳۴۲ش. تألیف شده است. و اثری دیگر نوشته احمد فرامرزی که وی نیز از جزیره دیدن نموده است و در سال ۱۳۴۷ش. به تدوین آن تحت عنوان جزیره خارگ پرداخته است. و همینطور دُرّ یتیم خلیج فارس از جلال آل احمد و در نهایت اثری با نام خارک و لاوان که توسط دانشکده علوم و ارتباطات اجتماعی صورت پذیرفته است منابعی هستند که در روند جمع‌آوری و نگارش رساله نقشی داشته‌اند.

در تحقیقات جدید و امروزی متأسفانه کم به جزیره خارگ و نقش آن توجهی شده و اگر این مهم صورت پذیرفته است به صورت کوتاه و گذرا بوده است. احمد اقتداری به عنوان پژوهشگر معاصر ایران، در این زمینه به تحقیقاتی اقدام نموده‌اند که آن نیز خود برگرفته از کتب دست اول و قدیمی بوده که اینجانب در نگارش رساله به صورت مستقیم از این منابع استفاده نموده‌ام. و در ادامه دکتر جعفر حمیدی در سه اثر خود به صورت مختصر و کلی به ذکر موقعیت تاریخی و جغرافیایی خارگ در ادوار مختلف و در نهایت به صورت مختصر عصر صنعتی جزیره را تدوین نموده است. این آثار عبارتند از: فرهنگ نامه بوشهر، استان زیبای بوشهر و در نهایت تاریخ بندرریگ. برای کتابشناسی این آثار به فهرست منابع در پایان مراجعه نمایید.

۱-۵ روش تحقیق

در شیوه جمع‌آوری و نگارش مطالب این رساله در وهله نخست سعی شده است که با استفاده از روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع دست اول و کتب قدیمی امر نگارش و تدوین رساله صورت پذیرد و در نهایت در تکمیل مندرجات رساله توجه اینجانب به تحقیقات جدید معطوف گردید.

۶-۱ سوالات تحقیق

- ۱- آیا در تحول اقتصادی خارگ از سنتی به صنعتی موقعیت استراتژیک آن نقش درجه اول را داشته است؟
- ۲- آیا تغییرات سیاسی و اداری برای تبدیل کردن خارگ به یک مرکز صادرات نفتی همراه با تنش‌های منطقه‌ای بوده است؟
- ۳- آیا ورود فعالیت‌های صنعتی به خارگ موجب تحولات اقتصادی و اجتماعی برای آن شده است؟

۷-۱ فرضیه تحقیق

- موقعیت جغرافیایی خارگ بر شکل‌گیری تحول آن از دوره اقتصاد سنتی به صنعتی تأثیر داشته است
- در گذار از اقتصاد سنتی به صنعتی مشکلات و مسائلی از نظر محلی و ملی وجود داشته است که در مجموع چهره منطقه را تغییر داده است .
-
- ت
- حولات گسترده در زمینه تبدیل شدن خارگ به یک محیط صنعتی موجب تغییر بافت اقتصادی و اجتماعی آن شده است.

۸-۱ تعاریف مفهومی

- م
یدان نفتی: جایی که چاه نفت در آن واقع شده و قسمت تحت الارضی توسط آن استخراج می‌شود.
- ف
لات قاره: قسمتی از دریا که ادامه ساحل است و در آن اکتشافات نفتی صورت می‌گیرد و جزو خاک کشور محسوب می‌گردد.
- ا
ستعمارگران: دولت‌های اروپایی که در خارج اروپا طی قرون جدید و معاصر حضور داشته‌اند.
- ک
مپانی هند شرقی: شرکت‌هایی که دول استعمارگر اروپایی برای تجارت با مشرق‌زمین تأسیس کرده بودند.
- ج
نگ تحمیلی: عنوانی است برای جنگ عراق علیه ایران که از زمان ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ به طول انجامید.